

мы гэтага тыпу ідуць на змянішэнне. Усё часцей менавіта яны першымі падпадаюць пад перайменаванні. Так, у Віцебску ў 1970-я гады вул. 4-я Бядулі перайменавана ў вул. Грыгор'ева. У Дзвіне ў 1978 годзе вул. 2-я Лермантава атрымала назву вуліцы Паўліка Марозава і г. д.

На трэцім месцы па ўжывальнасці знаходзяцца назвы-прыметнікі: вул. Пушкінская (Дуброўна, Лепель). Гэта самы нешматлікі і непрадуктыўны тып сярод адантрапанімічных гадонімаў.

Такім чынам, у складанай гаданімічнай сістэме Беларусі назвы вуліц, завулкаў, плошчаў, утвораныя ад прозвішчаў (псеўданімаў) пісьменнікаў, займаюць значнае месца. Колькасць іх паступова павялічваецца, расце лік гадонімаў у гонар беларускіх пісьменнікаў, паэтаў і драматургаў. Так, калі ў 70-я гады на Беларусі значна пераважалі найменні вуліц у гонар рускіх пісьменнікаў, то ў нашы дні колькасць назваў у гонар беларускіх пісьменнікаў некалькі пераважае над усімі астатнімі.

Назвы вуліц — гэта твар рэспублікі. Яны павінны быць не толькі адрасам, а і выклікаць любоў і спагаду да былога і будучыні роднага народа, краю, мацаваць інтэрнацыянальныя пачуцці.

І. П. КАЗЕЖКА

ПАТЭНЦЫЯЛЬНЫЯ СЛОВЫ У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Сярод розных тыпаў уласна беларускіх наватвораў асобае месца займаюць патэнцыяльныя словы. Спецыфічнасць іх семантыкі, асабліваасці ўтварэння і функцыяніравання ў мове заслугоўваюць таго, каб разглядаць гэту групу слоў асобна ад аказіяналізмаў і сацыяльных неалагізмаў.

Нягледзячы на шырокае выкарыстанне тэрміна «патэнцыяльнае слова», у сучаснай спецыяльнай літаратуры яшчэ няма агульнапрынятага яго разумення і тлумачэння. Такое становішча наўрад ці можна лічыць выпадковым. Як справядліва заўважае Н. А. Слюсарова, «нярэдка бывае так, што некаторая з'ява, пазнаная на першым узроўні яе аналізу, г. зн. практыкі, атрымлівае назву, але яшчэ доўгі час можа заставацца па-за тэарэтычным падыходам, а прысвоены тэрмін выкарыстоўваецца без азначэнняў»¹. У даным выпадку такая з'ява абумоўлена аб'яднаннем некаторымі даследчыкамі (В. М. Хахлячова, А. Г. Лыкаў, У. У. Лапацін і інш.) патэнцыяльных і індывідуальна-аўтарскіх слоў у адну групу пад агульнай назвай «аказіяналізмы». «Як індывідуальна-аўтарскія словы, так і патэнцыяльныя, — лічыць А. Г. Лыкаў, — у самым агульным выглядзе можна вызначыць як словы, якія ствараюцца самім аўтарам у вуснай ці пісьмовай мовах для патрэб данага кантэксту»²; «і тыя і другія ўяўляюць сабой словы, якія адсутнічаюць у моўнай традыцыі, значыць, такія словы, што ўтвараюцца ў момант маўлення, тады як усе астатнія ў момант маўлення аднаўляюцца як гатовыя адзінкі мовы»³. У. У. Лапацін, цалкам падтрымліваючы гэтыя погляды, дадае, што «абедзве групы — патэнцыяльныя і індывідуальна-аўтарскія — ствараюцца ў залежнасці «ад выпадку», аказіянальна»⁴.

Іншы погляд на патэнцыяльныя словы выказваюць такія даследчыкі, як Л. М. Шакун, Э. І. Ханпіра, А. А. Земская і інш. Побач са словамі, ужыванне якіх замацавана традыцыяй, узусам, па аналогіі могуць узнікаць і такія словы, якія па нейкіх прычынах не сустракаюцца ва ўжытку, але якія могуць у выпадку неабходнасці стаць шырокаўжывальнымі, бо ствараюцца па існуючых правілах⁵. А. А. Земская, звяртаючы ўвагу на характэрныя прыметы патэнцыяльных слоў — аднесенасць да словаўтваральных тыпаў, якія характарызуюцца высокай сістэмнай прадуктыўнасцю, поўную матываванасць іх значэння значэннем частак, з якіх яны складаюцца, — лічыць, што патэнцыяльныя словы заслугоўваюць асобнага разгляду⁶. У тых выпадках, калі марфемы маюць шыро-

кія магчымасці спалучацца з асновамі, у адносінах да асобных слоў, якія ўтвораны з дапамогай гэтых марфем, бывае цяжка вызначыць, з'яўляюцца яны новымі ці ўжо раней існавалі ў мове. «Патэнцыяльныя і аказіянальныя словы ўяўляюць сабой два полюсы словаўтварэння: першыя з'яўляюцца рэалізацыяй законаў словаўтварэння, другія — парушэннем гэтых законаў. Гэта — антыподы»⁷. Сугучнымі са словамі А. А. Земскай з'яўляюцца вывады Э. І. Ханпіры, які заўважае, што «аказіянальнасць адваротна прапарцыянальна патэнцыяльнасці: чым вышэй магчымасць з'яўлення таго ці іншага моўнага факта, тым ніжэй яго аказіянальнасць. І наадварот: чым вышэй ступень аказіянальнасці, тым ніжэй патэнцыянальнасць моўнага факта»⁸. Калі узуальныя словы маюць розную ступень чляннасці (ад лёгка члянмых да слаба члянмых: *калгас-нік, трактар-ыст, буж-ан-іна, мал-іна*), а ў аказіянальных словах назіраецца спецыфічнае члянненне (*за-снягір-ыць* (Г. Пашкоў)), то патэнцыяльныя словы адрозніваюцца і ад тых, і ад другіх празрыстасцю структуры і характарызуюцца самай высокай ступенню чляннасці (*крылат-асць*) (Я. Янішчыц).

На аснове гэтага ўсё большае прызнанне атрымлівае дэфініцыя, што даецца патэнцыяльным словам у лінгвістычных даведніках: «Словы, якія ўжо створаны, але яшчэ не замацаваны традыцыяй словаўжывання, або могуць быць створаны па ўзору існуючых у мове слоў»⁹.

Такі падыход да патэнцыяльных слоў уяўляецца аб'ектыўным і ў дачыненні да беларускай мовы, у якой на сучасным этапе яе развіцця ўзбагачэнне лексікі адбываецца не толькі за кошт запавячвання і калькавання, але і за кошт уласна беларускіх лексічных неалагізмаў, што ўзнікаюць па ўзору слоў высокапрадуктыўных словаўтваральных тыпаў.

Разгледзім асобныя прыклады такога ўтварэння. Адным з найбольш высокапрадуктыўных суфіксаў у пісьмовых стылях беларускай мовы з'яўляецца фармант *-асць*. Пры дапамозе яго ў мове нашага часу рэгулярна ўтвараюцца назоўнікі са значэннем адцягненай прыметы, матываваныя пераважна прыметнікамі. У мастацкай літаратуры апошніх гадоў намі выяўлены наступныя словы гэтай групы: *барванасць, жайтанасць, сіванасць, маладзиковасць, самазаглыбленасць, убранзавеласць* (Р. Бардулін); *вясёлканасць, бяскрыласць, мінальнасць, натомянасць, прасветласць* (Н. Мацяш); *ропачнасць* (Н. Гальпяровіч); *даросласць* (З. Мінчанка); *кірмашовасць, эпапейнасць* (М. Калачынскі); *безадмоўнасць* (К. Кірэенка); *крынічнасць* (М. Рудкоўскі); *кудзелістасць* (Г. Юрчанка); *крылатасць* (Я. Янішчыц); *лядачасць* (К. Жук); *нехадульнасць* (Д. Біцэль-Загнетава); *спаконвечнасць* (С. Панізінік); *снежнасць* (В. Зуёнак, У. Дубоўка) і інш.

На думку У. У. Лапаціна, «словы, якія найбольш часта выкарыстоўваюцца, становяцца з часам агульнапаэтычнымі сродкамі і падлягаюць уключэнню ў тлумачальныя слоўнікі»¹⁰. Іменна так і паступілі ўладальнікі Тлумачальнага слоўніка беларускай мовы, уключыўшы ў яго рэестр некаторыя з найбольш пашыраных патэнцыяльных слоў¹¹. Вось некалькі прыкладаў ужывання такіх слоў:

Якія ж ісіцы адкрыліся, / Што не хапае ўжо адвагі / Паўстаць / Супроць сваёй *бяскрыласці*, / Супроць уяўнай раўнавагі / Паміж *натомянасцю* — / Смагай? (Н. Мацяш). Звядуць мяне са свету ліхвяры, / Мая нялоўкасць і *нехадульнасць* (Д. Біцэль-Загнетава). Як цені ў поўдзень — прэч усе сумненні, / А будучыня — як найлепшы верш. / Дзеля такой *прасветласці* й жывеш (Н. Мацяш). У *снежнасці* кужэльных шат, у харстве ўсіх наскіх песень яна, чаканая, прыйшла (Ул. Дубоўка).

Да ліку патэнцыяльных слоў у беларускай мове неабходна аднесці лексічныя адзінкі тыпу *кіціха, салаўіха, матыліха* і інш. Як адзначае Р. В. Вінакур, «*Сланіха пры слон* — гэта слова рэальнае і гістарычнае (выдзяленне наша. — І. К.) Поруч з ім, як цень, узнікае слова *кіціха*, як жаночы род да кіт»¹².

Хачу, каб побач ціха-ціха / Плыла каханая *кіціха* (Л. Дайнека). Бро-

вы хмурыць традыцыя — / Зайцам хоча стаць леў / І зайчыхаю — львіца; / Сохнуць па вераб'ю / *Салайхі*-паклонніцы (М. Рудкоўскі).

У садзе летнім вечарком / Матыль сустрэўся з Чарвяком / (Ці можа *матыліха*) / І наракаць пачаў на лёс: / Куды не сунеш нос, / Усюды хларэфос (К. Крапіва). І Вераб'я Кот праглынуў з касцямі. / ...А *Вераб'іха* тая / Усё чакае (Эд. Валасевіч).

Па аналогіі са словамі *гераіня*, *багіня*, *княгіня*, *графіня* і інш. утворан назоўнік *варагіня*, які сустракаецца ў творчасці Д. Бічэль-Загнетавай: Толькі не праспі ты, / ноч-апоўнач, / крокі ворагаў і *варагінь*.

Такім чынам, сярод новых лексічных адзінак, што выкарыстоўваюцца ў беларускай мастацкай літаратуры, значнае месца займаюць патэнцыяльныя словы, якія ствараюцца ў пераважнай большасці па высокапрадуктыўных словаўтваральных мадэлях мовы і з'яўляюцца адной з жывых крыніц узбагачэння ўласна беларускай лексікі.

¹ Слюсарева Н. А. Методологический аспект понятия функций языка // Известия АН СССР. Серия лит. и яз. М., 1979. Т. 38. № 2. С. 136.

² Лыков А. Г. Заметки об окказиональных и потенциальных словах // Вопросы современного русского языка. Краснодар, 1968. С. 6.

³ Хохлачева В. Н. Индивидуальное словообразование в русском литературном языке XIX в. // Материалы и исследования по истории русского литературного языка. М., 1962. Т. 4. С. 168.

⁴ Лопатин В. В. Рождение слова. М., 1973. С. 71.

⁵ Гл.: Шакун Л. М. Словаўтварэнне. Мінск, 1978. С. 106.

⁶ Гл.: Земская А. Е. Современный русский язык. Словообразование. М., 1973. С. 225—226.

⁷ Там жа. С. 238.

⁸ Ханпира Э. И. Окказиональные элементы в современной речи // Стилистические исследования. М., 1972. С. 246.

⁹ Розенталь Д. Э., Теленкова М. А. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., 1976. С. 305.

¹⁰ Лопатин В. В. Рождение слова. С. 68—69.

¹¹ Гл.: Глуначальны слоўнік беларускай мовы. У 5-ці тамах, 6-ці кнігах. Мінск, 1978—1984.

¹² Винокур Г. Маяковский — новатор языка. М., 1943. С. 15.

Л. И. СМОЛЬСКАЯ

НАИМЕНОВАНИЕ ЛИЦ В РУССКОМ И БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКАХ

(К вопросу о категории рода)

Обозначения людей в подавляющем большинстве имеют парные соотвещения: род таких существительных соответствует полу лица, о котором идет речь. Незначительная часть соотносительных существительных мужского и женского рода различается лексически — разными основами (ср.: русск. *мужчина* — *женщина*, *парень* — *девушка*, *брат* — *сестра* — белор. *мужчына* — *жанчына*, *хлопец* — *дзяўчына*, *брат* — *сястра* и под.). Большинство же существительных, находящихся в подобных отношениях, при обозначении людей имеют один корень и различаются только лексически, образующими их основу аффиксами и родовой формой слова (ср.: русск. *колхозник* — *колхозница*, *беспризорник* — *беспризорница*, *беженец* — *беженка*, *докладчик* — *докладчица*, *банщик* — *банщица*, *купец* — *купчиха* — белор. *калгаснік* — *калгасніца*, *беспрытульнік* — *беспрытульніца*, *бежанец* — *бежанка*, *дакладчык* — *дакладчыца*, *лазенічык* — *лазенічыца*, *купец* — *купчыха*).

Соотносительность существительных, называющих лицо, двоякая: семантическая и формально-грамматическая¹. Семантическая соотносительность таких существительных состоит в том, что они объединяются общим значением лица, названного по определенному, одному и тому же признаку или отношению, и в то же время отличаются обозначением лиц разного пола. Формально-грамматическая соотносительность выражается в наличии одинаковых морфологических частей (корня, а иногда